

УДК 37.035(477)"192/193":165.741Дьюї

Євген Пліско

**ПРАГМАТИЧНІ ІДЕЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДЖ. ДЬЮЇ.
ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ
20-х – 30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ**

Ідея статті ґрунтується на дослідженні концепцій соціально-педагогічної роботи за прагматичними поглядами Дж. Дьюї. Висвітлені основні напрямки прагматичної теорії виховання. Обґрунтовано виникнення терміну «прагматизм» та філософія прагматизму. На трудовому вихованні наголошена головна ідея індивідуального підходу до розвитку дитини. Зазначено взаємозв'язок навчання і виховання в умовах малого колективу. Простежено застосування зарубіжного педагогічного досвіду у вітчизняній практиці соціального виховання 20-х – 30-х рр. минулого століття.

Ключові слова: прагматизм, прагматична педагогіка, соціальне виховання, трудове виховання, ігрова діяльність, Джон Дьюї.

The idea of the article is based on the study of the concepts of social and pedagogical work with the pragmatic views of John Dewey. The main directions of the pragmatic theory of education have been defined.

The term «pragmatism» (pragma) is translated from the Greek language as a matter or action. Historically, this term was formed from the expression «pragmatic belief», which Kant introduced in his «Critique of Pure Reason». As the philosophical current, pragmatism emerged in the second half of the 19th century.

Pedagogy of pragmatism proposed a new concept of education – labour education, as the main idea of individual approach towards a child's development in the early 20th century. An outstanding teacher John Dewey (1859–1952) is the representative of this trend. He developed the concept of social development of the individual with stress on a certain craft. Therefore, the main goal of pragmatic pedagogy by John Dewey, is to prepare people to labour market, and to prepare specialists in the appropriate branch.

The idea of the pragmatic pedagogy of John Dewey is directed to the education of the working society. And, the primary task among the children and youth is to awaken the interest to industrial training, to instill the passion to work in the factories, plants and enterprises.

Understanding of the importance of labor education, educational nature of work, the close relationship of training and education in a small team formed the core of the concept of social education by the American philosopher. Individual approach to the development of the child taking into account his

personal capacity, providing freedom of action in the process of labor education based on trust and self-control. The development of conditions for the "active" training and education of the child is attracted the domestic teachers of the 20-ies of the last century in the practice of educating minors, thus making his choice of the pragmatic model of social education.

Keywords: *pragmatism, pragmatic pedagogy, social education, education for work, play activity, John Dewey.*

Кардинальні зміни у житті сучасного суспільства висувають принципово нові завдання перед системою освіти. З метою попередження помилок в процесі формування стратегії і тактики її розвитку, актуальним є аналіз історичних етапів, на яких відбувався радикальний перегляд державної педагогічної роботи. До таких етапів слід віднести 20–30-і роки ХХ століття, коли вітчизняна педагогіка опинилася під впливом різних зарубіжних філософських напрямків, серед яких суттєву перевагу отримав американський прагматизм.

У роботах вітчизняних і зарубіжних педагогів містяться спроби описати досвід впровадження прагматичних ідей у вітчизняну систему соціального виховання. Особливо, виділялися цим роботи 20–30-х рр. ХХ ст., що відрізняються конструктивним аналізом дальтон-плану, проектної системи, дослідницького методу, комплексної побудови освітнього матеріалу. У зв'язку з цим слід виділити публікації: П. П. Блонського – «Новые программы ГУСа и учитель» (1925), «Что нам взять от Долтонского плана» (1924); Б. В. Всесвятського – «Метод исканий (исследовательский) и новые программы (в дискуссионном порядке)» (1924); Б. П. Єсіпова – «Что можно взять для школы I ступени из дальтонского плана и метода проектов» (1928); М. В. Крупеніної та В. Н. Шульгіна – «В борьбе за марксистскую педагогику» (1929); М. М. Рубінштейна – «Трудовая школа в свете истории и современности» (1925).

Вивчення педагогічної літератури, дозволяє виокремити деякі напрямки дослідження поставленого питання, це: дослідження присвячені вивченню філософії прагматизму; дослідження, виконані з метою вивчення активних методів навчання у вітчизняній школі 20–30-х років; дослідження, що зачіпають взаємозв'язок розвитку зарубіжного досвіду з практикою вітчизняної школи.

Під час аналізу історико-педагогічної літератури, стало зрозуміло, що виникає необхідність узагальнити здобутий вітчизняний досвід задля узагальнення цілісної картини впливу прагматизму на вітчизняну педагогічну теорію і практику у 20–30-х роках минулого століття.

Мета статті – дати загальну характеристику філософським поглядам Д. Дьюї, які були запропоновані науковцем на рубежі ХІХ і ХХ століть. Охарактеризувати його концепцію прагматичної педагогіки та простежити

її вплив на вітчизняну систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників у 20–30-х роках минулого століття.

Ідея прагматичної теорії виховання розповсюдилась по території сучасної України ще на початку ХХ століття, проте центром уваги у вітчизняній педагогіці стала лише після Жовтневої революції 1917 року.

Термін «прагматизм» (pragma) перекладається з грецької мови як діло або дія. Історично цей термін утворився від виразу «прагматична віра», який ввів І. Кант в своїй праці «Критика чистого розуму». А, як філософська течія, прагматизм виник у другій половині ХІХ-го століття.

Філософія прагматизму – це сукупність припущень (suppositions) щодо проблем, які виникають у людському досвіді, та обґрунтування умов їхньої істинності. Істинність цих припущень доводиться і випробовується практично у процесі їхнього функціонування як можливих засобів спрямування (leading) життєвого досвіду до того, що є «добрим», «кращим» для людини [9, с. 52].

Філософський метод прагматизму – це метод, який лише відштовхується від спрямування «проти» теоретичної замкненості та абстрактності філософських систем. Він не «боротьбистський» за призначенням, а практично допоміжний у з'ясуванні людиною важливих для неї життєвих справ. Якщо ці справи потребують вибору між раціоналістично обґрунтованим рішенням та релігійною волею вірити, то «воля вірити» має право на здійснення [9, с. 48].

Прагматична педагогіка не тільки виходила з прагматичної філософії, але і була з нею органічно пов'язана, реалізуючи цю філософію в практиці навчально-виховної роботи. Педагогіка прагматизму, запропонувавши нову концепцію освіти, протиставила «нав'язуванню ззовні – розвиток індивідуальності; зовнішньої дисципліни – вільну діяльність (активність); навчання за допомогою книг і педагогів – навчання через «досвід»; придбання окремих умінь і навичок шляхом механічного відпрацювання – оволодіння ними як засобами в досягненні нагальних цілей; підготовці до більш-менш віддаленого майбутнього – максимальне використання поточного моменту; статистичним цілям і матеріалами – знайомство з навколишнім світом». На формування педагогіки прагматизму у вітчизняній системі освіти, вплинули Я. А. Коменський (принципи наочності і природовідповідності), Ж. Ж. Руссо (теорія природного виховання), І. Г. Песталоцці (ідея розвиваючого навчання), І. Ф. Герbart (дослідницький підхід в навчанні, теорія інтересів), Г. Спенсер (ідея заохочень духу приватної ініціативи, утилітарний підхід до знань) [13, с. 8]. Проте, у перші роки становлення радянської школи та системи виховання, вітчизняні педагоги орієнтувались на прогресивні філософські ідеї Дж. Дьюї й його послідовників: В. Кілпатрика (метод проєктів) і Є. Паркхерст (Дальтон-план).

Видатний педагог свого часу Дж. Дьюї (1859–1952) розробив

концепцію соціального розвитку особистості, яка була потрібна для її виховання. Він підкреслював принципове значення соціального чинника у формуванні індивідуальності і особистості людини, надавав велику перевагу колективному вихованню дітей.

Д. Дьюї прийшов до висновку, що проблеми філософії і виховання тотожні. Педагогіка не повинна перетворюватися у вузько-прикладну дисципліну, вона зобов'язана повернутися до філософських витоків, бо вони можуть вказати шляхи і завдання виховання людства. Реформована в такому сенсі педагогіка отримує назву «філософія виховання». Цей новий термін свідчить про те, що теорія виховання повинна базуватися на філософських принципах, конкретизованих в біологічних, психологічних і соціологічних поняттях.

На думку Д. Дьюї, філософія виникає не із здивування, як вважали Платон і Аристотель, а із соціальних конфліктів, слугуючи засобом їх подолання й гармонізації життя людини. Проте внаслідок суспільного поділу праці у філософії сформувався дуалізм між процесом філософування і життям людини. Філософія зосередилася на проблемі «першооснов», «абсолютів», «сутностей», які розглядаються нею як ціннісно-вище, ніж життя людини. Тому у філософії утверджуються формальна раціональність, що веде до «інтелектуального сомнамбулізму» (В. Джемс), стосовно практичних проблем та інтересів людини. У такій філософії, що втілює у собі незаперечні й вічні істини-догми, виявляється зацікавленим авторитарно-тоталітарне суспільство, яке за ради «порядку» намагається зберегти систему ідеологем, які б санкціонували його консервативну стабільність. Прагматисти доходять висновку, що справді гуманістична філософія може розвиватися й функціонувати лише в демократичному суспільстві. Така філософія повинна враховувати універсальний характер освоєння людиною світу, її життєві потреби та інтереси. На думку прагматистів, пересічна людина зазвичай має потребу у вірі в Бога й глибоких знаннях про світ, прагне досягти успіху і змушена терпіти невдачі, зазнає злетів і падінь тощо. Стратегію життя людини в нестабільному світі окреслює філософія, головне завдання якої – дати людині такий світогляд, щоб вона могла «почувати себе у Всесвіті, як удома» (В. Джемс). Такою філософією, вважають прагматисти, є прагматизм, який своїм методичним потенціалом здатний задовольнити інтереси практиків та інтелектуалів, консерваторів та лібералів, віруючих і невіруючих тощо. З цим пов'язана й прагматистська реконструкція філософії, подолання її фундаменталізму, догматизму, академізму, спекулятивності і перехід до відкритого, діалогічного й життєво-практичного філософування, за якого цінність філософських ідей, теорій та концепцій вимірюється досвідом особистості [11, с. 17–18].

Тим самим, використовуючи свої прогресивні філософські погляди, Дж. Дьюї дав поштовх у розробку вирішення більшої частини проблем

педагогіки того часу й сьогодення, запропонувавши нову теорію виховання та освіти для дітей.

Дж. Дьюї розробив теорію вирішення проблем демократії і освіти, опублікувавши книгу під назвою «Демократія та освіта» (1916 р.), узагальнив досвід «нових шкіл», видавши книгу «Школи майбутнього» (1915 р.). Він багаторазово обирався на керівні пости деяких педагогічних організацій, таких як: «Американська федерація вчителів», «Американська асоціація професорів університетів», «Асоціація прогресивної освіти», що дозволило йому успішно пропагувати свої педагогічні ідеї та впливати на шкільну практику.

До найбільш відомих праць вченого, присвячених проблемам школи та педагогіки, можна віднести наступні наукові твори: «Моє педагогічне кредо» (1897), «Школа і суспільство» (1899), «Школа і дитина» (1902), «Школи майбутнього» (1915), «Демократія і освіта», «Психологія і педагогіка мислення» (1919), «Вступ до філософії виховання» (1921), «Досвід і виховання» (1938).

В. В. Горшкова, звертає увагу на відносно невелику, але дуже істотну по висловленню думок, статтю Г. В. Ігоніной про цінності освіти в інтерпретації Дж. Дьюї [7]. Для автора (Г. В. Ігоніной), Дьюї – перш за все соціальний філософ, для світогляду якого характерно прагнення «протистояти феноменам індустріального століття, що поневолює індивіда, перетворює людину у функціонера» [3, с. 63].

У своїй праці: «Моральні принципи освіти» [5; 6], Джон Дьюї наголошує на моральному вихованні, де особлива увага призначена вихованню у суспільстві (колективне виховання – школа, табір, колонія та ін.).

Д. Дьюї пропагував «участь в суспільному житті», маючи на увазі піклування кожного про добробут суспільства, тобто про те, що зараз розглядається як громадська активність. Включення в «суспільне життя» Дж. Дьюї вважав однією з найважливіших цілей виховання й освіти. «Школа має бути суспільним центром, де формуються суспільні відносини, виникають суспільні інтереси. Замість того, щоб бути місцем для заучування уроків, школа повинна стати соціальною групою, де майстерні, лабораторії та місця для ігор не лише розвивають самодіяльність, але й навчають спілкуванню та кооперуванню. Розширюючи розуміння суспільних взаємовідносин» [8, с. 144–145].

Навчання має відбуватися переважно у формі трудової й ігрової діяльності, у процесі якої у дитини виникає зацікавленість у самоосвіті й самовдосконаленні. Досвід і знання дитина має набувати шляхом «дії» під час дослідження проблемного навчального середовища шляхом виготовлення різноманітних макетів, схем, проведення дослідів, знаходження відповідей на суперечливі питання та просування від часткового до загального, тобто використовуючи індуктивний метод пізнання (ця педагогічна концепція отримала назву «інструментальної

педагогіки») [8, с. 144].

Тож концептуальні положення теорії Дж. Дьюї, література виділяє такі:

- дитина повторює шлях людства у пізнанні;
- засвоєння знань є спонтанним, некерованим процесом;
- дитина засвоює матеріал, не просто слухаючи чи сприймаючи органами чуття, а як наслідок потреби у знаннях, що виникла у неї, причому дитина є активним суб'єктом власного навчання [8, с. 144].

Умовами успішного навчання виступають:

- проблематизація навчального матеріалу;
- активність дитини;
- зв'язок навчання з життям дитини, її грою та працею [8, с. 144].

Серед методичних прийомів створення проблемних ситуацій виділено:

- підведення вчителем дітей до протиріччя і пропозиція знайти розв'язання власними силами;
- викладення різних точок зору стосовно однієї й тієї ж проблеми;
- пропозиція розглянути явище з різних точок зору;
- спонукання до порівняння, узагальнення, висновків;
- постановка конкретних запитань;
- постановка проблемних завдань [8, с. 144].

Представники педагогіки прагматизму вважають цінності продуктом актуального досвіду, штучною побудовою, створеною з метою спрямування людської діяльності. Цінності розглядаються як такий же інструмент в руках людини, як знання та інтелектуальні вміння [12, с. 222].

Тому, прагматична ідея виховання доповнювалась процесом трудового навчання.

Звертаючись до дисертаційного дослідження М. В. Бочкарьової «Педагогика прагматизма и ее влияние на теорию и практику советской школы 1920–1930-х годов» [1], цікавим для нас буде відокремлення педагогічної концепції Дж. Дьюї – «Навчання за допомогою праці». Автор наголошує на критикуванні Дж. Дьюї старої школи виховання, визначенням філософом пасивних методів старої освіти, одноманітність програм, зовнішнє і внутрішнє оздоблення шкільних приміщень, дефіцит трудового навчання: відсутність майстерень, лабораторій, необхідних матеріалів та інструментів для самостійної роботи дітей.

М. В. Бочкарьова вважає ідею філософа про необхідність допомагати дітям в активному засвоєнні знань та практичного досвіду, а не перетворювати їх у пасивних реципієнтів, що пропонує зміст державної програми освіти.

Теорія трудового навчання Д. Дьюї органічно переплітається з загальною побудовою всієї системи виховання, її неможливо виділити в

окремий самостійний розділ. Пропонуючи конкретні шляхи перебудови виховання, Джон Дьюї робить акцент на ідеї продуктивної праці.

Він міркував таким чином: Школа зародилася і розвивалася в той час, коли значення промисловості було невелике, всі члени сім'ї в тій чи іншій мірі брали участь у виробництві; вмiли стригти овець, прости шерсть, працювати на ткацькому верстаті і т.д. З часом становище радикально змінилося, величезні маси людей стали жити в містах. Склалася ситуація, коли діти стали навчатися без прищеплення їм необхідних трудових навичок і умінь, що призвело до відсутності у підростаючих поколінь таких якостей як спостережливiсть, творча уява, логічність мислення, почуття реальності. В результаті цього молодь покидає школу, не маючи елементарних навичок трудової діяльності. Дж. Дьюї був переконаний, що праця повинна зайняти важливе місце в системі шкільного навчання: *«Відділення активності розуму від активності зовнішніх почуттів в безпосередніх спостереженнях і від активності м'язів в конструктивній роботі, робить сам матеріал вивчення академічним, духовним і веде до пасивного засвоєння відомостей від учителя або з підручника»* [4, с. 112].

Філософ підкреслював освітній характер викладання праці, вбачаючи необхідність органічного зв'язку між школою і життям: *«Виховання і освіта, яку одержують у громадській школі, – не підготовка до ремесла, а скоріше процес застосування в школі навколишнього життя і активностей, що стимулюють і роблять більш осмисленою роботу загального розвитку дитини»* [4, с. 118].

Особлива увага надавалася професійному навчанню в центрі якого знаходилось відповідне ремесло або заняття, що служило предметом навчання. Головною метою було готувати людей до трудової сфери свого зайняття, готувати спеціалістів відповідного промислу. Більш того, наголошувалось на тому, що трудова школа виховує власні інтереси дитини, дає їй практичний розвиток, має господарське значення.

Проводячи паралель з історією вітчизняної педагогіки (етапу дослідження 20-ті – 30-ті роки ХХ століття), трудовою школою в контексті виховання неповнолітніх правопорушників, виступають спеціалізовані заклади – виправні будинки для дітей-злочинців, колонії, інтернати, котрі роблять за допомогою праці «особистість» з малолітнього злочинця. Праця ставилася у зв'язок з усією культурою всього людства. Трудове навчання, у вихованні неповнолітніх правопорушників, виступало єдиним джерелом в освіті важковиховуваного суб'єкта. Тому, професійне навчання і праця були обов'язковим для всіх вихованців. У виправних установах, неповнолітні набували професії токаря, слюсаря, фрезувальника. Для їх навчання використовувалися програми ремісничих училищ, шкіл механізації сільського господарства та ін.

Спираючись на постулат Дж. Дьюї про те, що істинними знаннями є

лише ті, що дають змогу пристосовувати власні цілі й завдання до реальних умов життя, творці освітньої системи України стверджували, що лише професійно-технічна та спеціальна вища школи можуть претендувати на істинні знання. До того ж техніка, оволодіння нею, технічний прогрес висувалися як передумова перемоги соціалізму. Згідно з прийнятими документами пролетаріат як суб'єкт виробничого процесу і технічної творчості мав позбутися «атавізмів буржуазної філософії та буржуазної словесної школи» і натомість зосередитися на здобутках математичних, природничих і соціально-економічних дисциплін. У зв'язку з цим усі без винятку проблеми освіти й виховання робітників і селян мали вирішуватися у процесі виробництва. Гасло «все через виробництво і для виробництва» проголошувалося альфою і омегою освітньої політики пролетарської держави. У такий спосіб передбачалося досягнення шкільного зв'язку школи з життям. Вихованці такої школи мусили не лише готуватися, але й брати безпосередню участь у промисловому та сільськогосподарському виробництві що сприяло, з одного боку, набуттю необхідних професійних якостей, вмінь і навичок, а з іншого – прищеплювало соціалістичні переконання, формувало відповідні світоглядні засади. Всі ці перетворення мали здійснитися саме в русі професійно-технічної освіти [8, с. 441].

Профшколі належало, по-перше, доповнити й завершити той загальний розвиток дитини, якому було покладено початок у закладах соцвиху, остаточно сформувати основи її світогляду, по-друге, дати своєму вихованцеві всі знання й уміння, необхідні кваліфікованому робітникові. В ідеалі вона мала випускати його в життя озброєним для боротьби за існування, з яким розумінням роду й об'єкта його діяльності, його місця і значення в загальній творчій праці людства та в обраній ним спеціальній галузі промисловості [8, с. 441].

«Револуцією в педагогічній науці» Д. Дьюї вважав перенесення центру ваги з інтелектуального і широкого професійного виховання на розвиток вузької спеціальності і випадкових захоплень дитини. Сліпе «делячество» суб'єкта оголошувалося вищою метою виховання. Менше думати, краще працювати і домагатися успіху в одноосібній боротьбі, знаходячи право на багатство і роботу, – ось мета, на яку має бути направлено виховання дитини [2, с. 39–40].

Дж. Дьюї вважав, що сучасне (на той час) суспільство потребує не інтелектуальної освіти для маси, а розвитку практичних виробничих навичок без претензій на засвоєння цілісного світогляду і участі в суспільно-політичному житті [2, с. 40].

Тому, ідея прагматичної педагогіки була спрямована на виховання робочого соціуму, трудящих і робітників. А, першочерговим завданням стояло пробудити серед дітей та молоді інтерес до індустріального навчання, прищепити пристрасті до роботи на фабриках, заводах,

підприємствах.

Відштовхуючись від цього, Дж. Дьюї рекомендував захоплювати дітей в першу чергу вузькопрофесійними навичками обробки дерева, металу, тканини і т.д. [2, с. 40].

Він зазначав – *«основна і найважливіша задача виховання – не підготовка до певних професій і звань, а розвиток живого і активного інтересу до обраного заняття (працею повинна займатися кожна людина), і розуміння наукового і суспільного значення цього заняття. Школа не повинна займатися підготовкою до заробітку, але раз люди зазвичай зайняті добуванням хліба насущного, – важливо, щоб вони вели домашні справи, дбали про дітей, працювали на фермах і в майстернях»* [4, с. 117].

Джон Дьюї, як один із представників прагматичної філософії та видатний педагог свого часу, розробив прогресивно-нові ідеї системи освіти, що і стало альтернативою у вітчизняному педагогічному просторі соціального виховання періоду 20–30-х років минулого століття.

Прагматичне виховання за Дж. Дьюї було інструментальним зі своєю системою педагогічних технологій. Проте, головна ідея зводилась до організації «трудового виховання», виховання за методом «роблення» або професійного навчання в центрі якого було відповідне ремесло. Розуміння значимості трудового виховання, освітнього характеру праці, тісного взаємозв'язку навчання і виховання в умовах малого колективу, сформувало основні концепції соціального виховання американського філософа. Індивідуальний підхід до розвитку дитини з урахуванням її особистих можливостей, надання свободи дій в процесі трудового виховання, заснований на довірі та самоконтролі, формування умов для «активного» навчання та виховання дитини – саме це і приваблювало вітчизняних педагогів 20-х років минулого століття в практиці виховання неповнолітніх, схиливши тим само свій вибір до прагматичної моделі соціального виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочкарева М. В. Педагогика прагматизма и ее влияние на теорию и практику советской школы 1920–1930-х годов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киров, 1999. 191 с.
2. Гагарин А. П. Прагматизм США, его происхождение, социальные и теоретические корни, реакционная и антинаучная сущность. Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Издательство Московского университета, 1963. 64 с.
3. Горшкова В. В. Отечественные философы и педагоги о прагматизме Дж. Дьюи. *Педагогика*. 2015. № 2. С. 57–66.
4. Дьюи Д. и Дьюи Эв. Школы будущего. М.: Работник просвещения, 1922. 151 с.

5. Дьюи Дж. Моральные принципы в образовании / пер. с англ. М. Олейник. К., 2003. 240 с.
6. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / пер. з англ. М. Олійник; Центр гумані. дослідж. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л.: Літопис; Освіта, 2001. 30 с.
7. Игонина Г. В. Ценности образования в интерпритации Джона Дьюи. «Новые» и «вечные» проблемы философии. Новосибирск, 1999. С. 84–85.
8. Історія педагогіки: навч. посіб. / за ред. Г. В. Троцького. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 2008. 544 с.
9. Поліщук Н. Філософія прагматизму. Київ: Український Центр духовної культури, 2012. 400 с.
10. Попов М. А. Генезис проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх у історії педагогічної думки: навч. посібн. Слов'янськ: СДПУ, 2008. 103 с.
11. Починок І. Б. Прагматизм: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2008. 83 с.
12. Сбруєва А. А. Рисіна М. Ю., Осьмук Н. Г. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: навч. посіб. / Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми: Мрія, 2015. 248 с.
13. Ставропольцева С. В. Технология лабораторно-бригадного обучения обучения: прошлое, настоящее, будущее: учебно-методическое пособие. Одесса: ЮНЦ АПН Украины – Н. П. Черкасов, 2007. 291 с.